

СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО РУХУ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Сучасна історіографія і наукознавство розглядають науку перш за все як сукупність організаційно визначених інституцій, професійних об'єднань, діяльність яких мотивована інтересами та потребами найдиференційованих соціальних спільнот. Тобто наука трактується не лише як рух ідей в ідеально-безсторонньому, неозначеному соціальними прикметами просторі. Все більше підкреслюється, що вона мала й має особистісний, етичний, культурно-історичний контексти. Адекватне контекстуальне відтворення національного наукового руху рубежу ХІХ – ХХ століть, серцевиною якого була інституціоналізація українознавства, потребує залучення таких специфічних джерел, якими є спогади.

Автор обмежується аналізом власне спогадів й не торкається таких мемуарних жанрів як автобіографія та щоденник.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. Д.І.Багалій висловив думку про загальну збідненість української мемуаристики. "Найвидатніші українські **наукові** діячі, - для громадянства це найвіджалувана втрата, - не залишили нам зовсім ані докладних своїх мемуарів, ані саможиттєписів", - зазначав учений¹. Він пригадував що ні О.О.Потебня, ні О.М.Лазаревський не залишили спогадів, а В.Б.Антонович описав лише невеличку частку свого життя. "І навіть автор класичної історії України акад. М.С.Грушевський, що життя його являє собою різноманітну та барвисту, так би мовити, епопею, дав нам лиш коротеньку автобіографію та й те з нагоди двох своїх ювілеїв" - продовжував маститий історик з жалем констатуючи порівнянню "вбогість" української мемуаристики, що, на його думку, зашкодило українській історіографії.²

Зауваження Д.І.Багалія стосовно загальної "вбогості" української мемуаристики зкореговується тією обставиною, що не всі спогади українських істориків, інших вчених, громадських діячів були тоді надруковані, й в силу цього залишалися йому невідомими. Те, що вийшло за межами радянської України з-під пера мемуаристів, котрі ще недавно були на кону української науки й політики, він зігнував. Й, нарешті, "професорська" мемуаристика має тенденцію бути у кількісній меншості, оскільки вчені не так часто пишуть спогади, як, приміром, політики. У науці люди фахово задіяні триваліше, ніж у політиці, й часу на спогади не залишається. М.Грушевський планував засісти за спогади у 40-річному віці після написання шеститомної історії України-Руси. "Сеї осені мине мені сорок літ, - писав він у львівському варіанті Автобіографії, - але час, коли я "оброблюся" і зможу взятися до писання тих мемуарів, відсувається все далі." ³ Над спогадами М.Грушевський почав працювати у 1918 р. ⁴ Вони не були завершені, львівський період пропущений. Очевидно, натомість мали бути використані матеріали згаданої Автобіографії.

Загалом українська мемуаристика саме з 20-х й особливо у 30-х рр. ХХ ст. виходить з небуття і збагачується низкою спогадів у тому числі людей, причетних до науки. Певну роль у зрушеннях відіграли зусилля галицької інтелігенції. Львів з

початку 20-х рр. став містом, де спогади стали чи не найпомітнішим жанром українського друку.

Львівський історик, член НТШ Іван Кревецький, який добре знався на давній українській (частково польській і російській) мемуаристиці зазначав у 1919 р., що спогадів з українського життя й літературного руху XIX ст. надзвичайно мало і українці саме зараз повинні усвідомити, якої ваги надають інші народи мемуаристиці. Зважаючи на перебіг "високоісторичних часів", він закликав українських діячів до написання спогадів. Разом з О.Назаруком І.Кревецький видав кілька брошур методичного характеру, радив, як писати мемуари, щоб вони мали громадське значення, які теми не варто обминати і т.ін.⁵

М.Грушевський після повернення до Києва з еміграції у відновленій "Україні" завів рубрику "Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст". З 200 - т її публікацій значне місце займають матеріали мемуарного характеру. У веденні рубрики явно присутня лінія інтелектуальної історії України рубежу XIX-XX століть.

У результаті зусиль львівського й київського центрів, до яких додалася ще діаспора, склалася сукупність української мемуаристики. Вона неоднорідна у формальному плані. Маємо як великі за об'ємом, стереоскопічного характеру спомини, так й такі, що спеціально присвячені певній науковій інституції чи персонально якомусь ученому.

До першої категорії належать спогади історика Д.Дорошенка, перший випуск яких виданий 1923 р. у Львові. Попри те, що мемуарист їх писав по збігу часу від подій, які нас цікавлять, маючи за плечима досвід активного політика в уряді П.Скоропадського, що, безперечно, вплинуло на виклад та повороти різних сюжетів споминів, вузловим точкам розвитку українознавства та його інституцій він дає виважену оцінку. Д.Дорошенко досить різнобічно окреслює університетське життя у Варшаві, Петербурзі, Києві, висвітлює участь студентської молоді у боротьбі за відкриття українознавчих кафедр у підросійській Україні у 1907 – 1909 рр. та українського університету у Львові. Цікавим є фрагмент спогадів про перебування М.Грушевського Петербурзі у 1906 р. Мемуарист тоді був запрошений редагувати "Украинский вестник", брав участь у редакційних засіданнях даного видання й мав змогу спостерігати, яким авторитетом користувався М.Грушевський. "Його великі **наукові** і громадські заслуги, його надзвичайний організаційний талант створили йому великий авторитет і глибоку пошану", - констатує мемуарист.⁶ Автор згадує українську імпрезу в Петербурзі, на якій "один промовець... висловив побажання, щоб М.Грушевський скоріше став ректором українського університету у Львові. На це відповів Грушевський, що ми, мабуть, скоріше діждемося українського університету в Києві, ніж у Львові. Його слова були пророчі", - пише Д.Дорошенко й не оминає можливості згадати заслуги уряду П.Скоропадського у галузі української освіти.⁷ Тут перетнулися культурно-національна та політична оцінки мемуаристом питання національного університету в Україні.

Згадуючи про своє секретарство у Катеринославській вченій архівній комісії, він реалістично характеризує діяльність губернських вчених архівних комісій в

Україні, як наукових осередків, які "купчили місцевих дослідників і підтримували українські наукові інтереси".⁸

У зв'язку з членством в Українському науковому товаристві в Києві (УНТ), Д.Дорошенко подає деяку інформацію з життя цієї національної наукової інституції. Мемуарист стверджує, що ідея заснування у Києві Українського наукового товариства належала В.Науменкові. Він пише: "Думка йшла від Науменка. Він читав проект статуту на засіданні редакції "України". Тоді ж був намічений склад членів"⁹ Однак у новоствореному товаристві активної участі він не брав. На думку мемуариста, В.Науменка "знеохотило" те, що він не потрапив навіть у члени Ради товариства. Чому так сталося, мемуарист не пояснює.

Уточнимо, що на перших загальних зборах товариства у квітні 1907 р. В.П.Науменко був обраний "товаришем" (замісником) голови УНТ - М.Грушевського і увійшов до складу Ради товариства. 30 грудня 1907 р. відбулося переобрання Ради. На цей раз В.Науменко не був обраний співголовою й до складу Ради не увійшов.¹⁰ Питання, чи справді мало місце ігнорування ініціатив й попередніх напрацювань В.Науменка при обранні керівництва УНТ й визначенні його друкованих органів вивчається сучасними дослідниками УНТ та його періодичних видань.¹¹

Констатуючи плідну роботу УНТ під керівництвом М.Грушевського мемуарист пише: "З властивою енергією він одразу пустив **машину** в рух, об'єднав і старих й молодих наукових діячів, в тому числі і кілька визначних російських вчених..."¹² Серед них він називає трьох російських академіків О.Шахматова, Ф.Корша, В.Перетца.

Зазначимо, що інші українські інституції, засновані на хвилі демократичного піднесення, у пореволюційні роки припинили своє існування через відсутність коштів, недостатню наполегливість їх керівництва або були заборонені російським урядом, як, приміром українські клуби у Києві та Катеринославі.¹³ Теза Д.Дорошенка про те, що М.Грушевський "вмів привертати людей та кошти", сформульована ним на основі спостережень за зростанням УНТ, цілком підтверджується матеріалами протоколів Ради та загальних зборів товариства. Вони зафіксували факти дарування досить великих сум на потреби УНТ. Кошти надходили від українських прихильників розвитку української культури, зокрема В.Ф.Семиренка, вчених-аматорів, громадських діячів та професіональних науковців.¹⁴ У січні 1914 р. на балансі УНТ було 6 тис. 528 руб.¹⁵

Товариство зростало за рахунок молодих дослідників та іменитих вчених. У 1913 р. членами УНТ стали шведський славіст Альфред Єнсен, російський мовознавець, академік Олексій Шахматов, академік Федір Корш, російсько-польський славіст професор Бодуен де Куртене, історик Лапо-Данилевський, з квітня 1914 р. - академік В.Вернадський, французький історик Шарль Сеньбос та інші вчені.¹⁶ Літературну та мистецьку сфери до першої світової війни представляли письменниці О.П.Косач (Олена Пчілка), Ольга Кобилянська, Людмила Старицька-Черняхівська, мистецтвознавці Г.Г.Павлуцький, Д.М.Щербаківський, художник А.Г.Сластіон.¹⁷

Автор спогадів уточнює, що В.Перетцу і йому, а не С.Єфремову, як помилково стверджує Євген Чикаленко у своєму Щоденнику, надрукованому в 1931 р., група

східноукраїнських членів НТШ доручила скласти заяву-меморіал "У справі зміни статуту Наукового Товариства імени Шевченка".¹⁸ Відомо, що дана заява та приїзд до Львова делегованої групи членів НТШ з Києва відіграла важливу роль у притлумленні опозиції проти М.Грушевського, що на цей раз у якості сильного засобу боротьби з ним обрала вимогу реформи Статуту товариства. Зазначимо, що підготовлена заява була надрукована у Києві окремою брошурою з грифом "На правах рукопису", один з екземплярів якої зберігається ЦДІА України у Львові.¹⁹

Отже спогади Д.Дорошенка дають поштовх до подальших пошуків документальних свідчень, прояснення окремих фактів, які ще недостатньо історіографічно опрацьовані.

Цінними є спогади двох галицьких громадських діячів - О.Барвінського та Є.Олесницького, яких Василь Стефаник назвав найвизначнішими українськими політиками. Євген Олесницький - родич О.Барвінського, але у політиці - його противник.²⁰ Обидва мемуаристи, О.Барвінський значно більше, віддають данину українським науковим інституціям у Галичині.

Спогади О.Барвінського, дві перші частини, яких опубліковані за його життя у 1912 та 1913 рр. - решта готується до друку у наш час - одразу привернули увагу української громадськості. Відгуки на них надрукували газети "Рада", "Нова Буковина" та журнали "Українська хата", Украинская жизнь", "Літературно-науковий вістник". Не всі вони були прихильними, оскільки сама постать мемуариста була контраверсійною у галицькому суспільстві. Окрім побажань щодо масштабу викладу у першій частині мало місце й цілковите несприйняття спогадів й навіть оцінка їх як шкідливих. Таку позицію висловив М.Євшан.

Зауважимо, що М.Євшан критикував спогади О.Барвінського, по-перше, з вершини взірців світової літературної мемуаристики. "Чим можуть бути "спомини з життя", показали найкраще св. Августин, Руссо, Гете. Се стовпи чисто літературної мемуаристики, які дали твори цінні не лише для одного покоління, але для століть, твори цінніші навіть від їх романів", - писав він у цілком виправданій для літературного критика парадигмі.²¹ По-друге, він зреферував для "Української хати" лише першу частину "Споминів".

О.Барвінському як успішному політику було що сказати не лише для майбутніх дослідників "нової ери", до яких належить І.Чорновіл. Його зусиллями опублікований один з розділів третьої частини "Споминів..." О.Барвінського.²²

Недрукований рукопис "Споминів..." О.Барвінського містить вагомні матеріали, які здатні дещо відкоригувати узвичаєні в історіографії сюжетні лінії перетворення Товариства ім. Шевченка з літературно-видавничого у наукове. Роботу над підготовкою нового статуту вела комісія у складі О.Барвінського, С.Громницького, О.Калитовського та Ом.Огоновського. Розкриваючи деталі роботи над новим статутом товариства мемуарист зазначає, що "...почав збирати матеріали. Дістав Статут Сербського ученого дружества" в Білгороді, з Оссоленіуму роздобув статут колишнього Краківського наукового товариства і Краківської Академії та статuti польських наукових товариств в Познані і Тарні. На цій основі почав я спільно з Кониським укладати начерк нового статута". На загальних зборах товариства 21

березня 1890 р. виявилось, що бажаючих вступити у Наукове товариство ім. Шевченка небагато.²³ Головою НТШ О.Барвінський був з 1893 до 1897 р.

Автор наводить прізвища представників польського політичного істеблшменту, які були підключенні до справи відкриття кафедри історії України й сприяли позитивному її вирішенню. Мають інтерес фрагменти, присвячені О.Кониському, В.Антоновичу, М.Грушевському.

Вагомий масив свідоцтв та особистих оцінок наукового руху дає у спогадах львівський адвокат, член НТШ Євген Олесницький. Рукопис спогадів, які він почав писати у Відні 1916 р., зберігається у ЦДІА України в Львові. На ньому є помітка редактора "Діла" наступного змісту: "Спомини вриває смерть. Є щоденник покійного за 1914-1917 рр., який не надається до публікації в редакції "Діла".²⁴ Спогади надруковані Львівською видавничою спілкою "Діло" у 1935 р.

Є.Олесницький зазначає, що "строгий науці не міг себе присвяти", хоча з університетських часів його особливо приваблювала політична економія й він мав думку "присвятити себе спеціально економічним студіям і з часом евентуально габілізуватися. Та на це не було у мене засобів, - зазначав мемуарист, - і я мусів дбати передовсім про працю задля хліба, отже працювати передовсім у адвокатурі."²⁵ Економічну тематику розробляв як публіцист. З 1889 р. разом з Костем Левицьким та Антіном Горбачевським він видавав фахову газету "Правничий часопис", був співредактором та завідуючий економічним відділом даного видання.²⁶

Є.Олесницький відомий тим, що відкрито засуджував політику "нової ери", критикував "крайовий сервілізм" А.Вахнянина та О.Барвінського. Мемуарист з захопленням веде мову про діяльність М.Грушевського у Львівському університеті та НТШ, який "став творцем нової школи", "зорганізував НТШ як високу наукову установу", "лучив нас із закордонною Україною і високо між нами (галицькими політиками) держав український стяг"²⁷. Є.Олесницький розкриває деякі "кадрові" обставини створення нової кафедри української літератури та кафедри історії Східної Європи (України) у Львівському університеті, які потребують спеціального дослідження.

Є можливість виділити окремою групою спогади, у яких переважно йдеться про діяльність університетських історично-філологічних товариств, до яких по суті відноситься також товариство Нестора літописця. Діяльності даного товариства у 80-90-тих рр. ХІХ ст. присвячені спогади Ігнатія Житецького - сина визначного мовознавця П.Г.Житецького. І.Житецький закінчив історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира. Цінність його спогадів у тому, що він спеціально виділяє, за його виразом, українські моменти у науковій та громадській діяльності, які хоч й зрідка, але мали місце у цій науковій інституції, половина членів якої, на його думку, були "не тільки поміркованими особами, а навіть вороже ставилися до всього, що виходило за межі офіційної науки".²⁸ Жваво змальовуючи вшанування Т.Шевченка на одному із засідань товариства, мемуарист зазначає, що студенти та інтелігенція Києва дізнавшись, що пам'ять поета буде вшанована "не таємними церковними панихидами "по рабе Божіи Тарасіи", а прилюдно в явнім, відвертім засіданні наукової установи", вщент заповнили університетську аудиторію.

Засідання товариства вступним словом відкрив професор О.О.Котляревський, цікаву доповідь про історичні аспекти поетичної творчості Т.Шевченка зробив професор В.Б.Антонович.²⁹

Ще одна тема привернула увагу широкої громадськості й зібрала у шостій аудиторії університету, де проводилися засідання товариства Нестора літописця багато студентської молоді. Це було продовження дискусії навколо доповіді професора російської словесності О.І.Соболевського, присвяченої питанню про те, якою мовою розмовляли кияни у XIV-XV ст. Доповідач О.І.Соболевський "поновив стару теорію Погодіна". Йому опонував Павло Гнатович Житецький. У дискусії, згадує мемуарист, брали участь Н.П.Дашкевич, В.Б.Антонович. Засідання товариства, - зазначає Гнат Житецький, проходили завжди статечно, а тут дискусанти помітно нервували, оскільки питання зачіпало сучасні інтереси українців, більшість же професури була вороже настроєна до всякого українства.³⁰

Цінність даних свідчень мемуариста у тому, що він передав атмосферу окремих зібрань товариства так, як це не під силу такому виду інформації як, приміром, протокол засідання, чи річний звіт товариства.

Так звані "професорські" спогади та спогади, що належать до категорії "студентських" зазвичай містять інформацію про діяльність університетських історико-філологічних товариств. Мемуаристи відзначають творчий характер та вільнішу атмосферу спілкування у наукових товариствах, ніж у студентській аудиторії. Так, випускник Новоросійського факультету Б.В.Варнеке передав враження студентів від одного з засідань історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. Їх вразив блискучий виступ професора Ф.Є.Корша, який працював кілька років у Новоросійському університеті до переїзду у Петербург. "Ніколи ми не чули від нього нічого більш досконалого, - зазначив мемуарист. Він говорив не студентам, а своїм опонентам."³¹ Про роль Ф.Є.Корша у діяльності московського Товариства слов'янської культури й створенні у ньому секції українознавства йдеться у спогадах З.Моргуліса.³²

Нотою захопленості просякнуті студентські враження А.В.Верзилова від виступів В.Б.Антоновича на засіданнях Історичного товариства Нестора літописця. У час навчання в університеті Св. Володимира А.В.Верзилов брав участь у семінарі з історії України В.Б.Антоновича й, як інші його учні, отримувал від нього запрошення на засідання товариства. Згодом він згадував, що у той час В.Б.Антонович був головою товариства й тому підводив підсумки дискусій, які тут були, очевидно, часті, не лише з огляду на науковий характер інституції, але й тому, що, як зазначив мемуарист "у цьому товаристві, як і скрізь, мала місце боротьба партій". Консерватори - в основному представники Київської Духовної Академії брали гору. З доповідями часто виступав В.Б.Антонович й "ми у якості публіки з інтересом слухали його. Він висловлювався надзвичайно влучно".³³

Зі спогадів можна дізнатися, що саме з членством у товариствах науковці пов'язували нагоду вести різноманітні дослідження, вивчати місцеву історію, брати участь у циклах публічних лекцій. Про ці традиційні напрями діяльності наукових товариств йдеться у спогадах В.К.Піскорського. По закінченню у 1890 р. Київського

університету він готувався до магістратури. З 1895 по 1897 р. - вивчав середньовічну історію Європи у Парижі та Стразбурзі, збирав матеріали у архівах Мадрида, Саламанки та інших міст Іспанії. Після захисту докторської дисертації з історії середньовічної Іспанії у 1901 р. його обрали членом-кореспондентом Барселонської Королівської Академії наук та мистецтв.

У 1898-1906 рр. В.К.Піскорський працював на кафедрі загальної історії Ніжинського інституту кн. Безбородька.³⁴ Опублікована частина його спогадів присвячена саме ніжинському періоду біографії ученого. Мемуарист фіксує певний інтелектуальний дискомфорт свого перебування у провінційному Ніжині, де, на його думку, чиновницькі інтереси серед професури брали гору над науковими, намагання ж підняти планку наукових зацікавлень паралізувалися недоброзичливістю професорської колегії. Зрештою, майже єдиним приводом до вільного спілкування з колегами були **засідання історико-філологічного товариства**.³⁵ Автор сповіщає про свій намір зробити історико-філологічне товариство центром вивчення Чернігівщини, дослідити архів Грецького магістрату, переданий товариству.³⁶ Цікавими є спостереження В.К.Піскорського щодо наростання ознак відкритості у діяльності Історико-філологічного товариства Ніжинського інституту, організації ним навесні 1904 р. серії публічних лекцій.³⁷

Наукові товариства як форми залучення до науки згадуються також мемуаристами, які не стали науковцями по закінченню університету. Приміром, у спогадах лікаря за фахом, українського публіциста й письменника К.Білиловського (1859-1938) йдеться про те як він на початку 1890-х рр. у Москві та Петербурзі "пильно допався до науки" - виступав з доповідями у Російському географічному товаристві, Антропологічному та ряді медичних товариств, які лягли у основу його публікацій у "Записках" Російського географічного товариства та інших наукових виданнях.³⁸

До групи студентських спогадів можна віднести спогади П.Феденка. Їх пізнавальний вектор має дещо інший напрям, ніж вже згадані мемуари. Вони відтворюють спостереження провінційної молоді наступного (після М.Грушевського та ін.) покоління, яке шукало власної мовно-культурної ідентифікації вже маючи реальні орієнтири. В опублікованому фрагменті йдеться про дружбу автора з Д.Чижевським (майбутнім філософом та культурологом) часів їх навчання у Олександрії та перших студентських років, проведених у Петербурзі. Автор наводить факти, що дозволяють уточнити уявлення про обізнаність східноукраїнської молоді з національним студентським рухом у Львові, її намагання висловити львів'янам підтримку в боротьбі за український університет. Йдеться про підготовку влітку 1914 р. у м. Олександрії студентською молоддю, яка перебувала на канікулах, листа на адресу Наукового товариства ім. Шевченка. "Ми гуртом підписали цей лист, що кінчався словами: "Най жие український університет у Львові!" - зазначає мемуарист.³⁹ Автор подає також факт проведення учнями Ф.Вовка - Л.Чикаленком та О.Шульгиним - антропологічних вимірів влітку 1912 р. у Олександрійському повіті. Після двадцяти шестирічної еміграції Ф.Вовк перебирається у Петербург й з лютого 1907 р. стає професором Петербурзького університету.

Навколо нього, згадує П.Феденко, який у цей час був студентом Імператорського Історично-філологічного Інституту у Петербурзі, гуртувалися студенти-українці - дослідники антропології та етнографії.⁴⁰

Отже, справу українських антропологічних досліджень, започатковану Ф.Вовком у 1903 - 1906 рр. на українських етнографічних теренах Австро-Угорщини (у жовтні 1904 р. він отримав дозвіл на проведення обстежень від Буковинської крайової ради⁴¹) продовжували його учні на Східній Україні.

Деякі публікації, що присвячувалися І.Франку, мають загалом мемуарний характер, або є розвідками, які інкорпоруєть об'ємні фрагменти авторських спогадів про спілкування з метром української літератури та науки. Такими є замітки Я.Гординського. Їх перша частина має явно меморіальний характер. Автор згадує, як він у студентські роки відвідував семінар Олександра Колеси, досліджував апокрифи про Різдво й тому бажав познайомитися з Франком. Знайомство відбулося у 1900 р. на зібранні студентського наукового гуртка, організованого студентом Олександром Сушком під патронатом Франка. "У тому кружку прочитав я доповідь про кілька листів із кореспонденції галицького дяча Івана Гушалевича", - пише Я.Гординський. Не менш важливо, що матеріали доповіді лягли в основу його статті, пізніше надрукованої у "Записках НТШ."⁴²

І.Франко не мав доступу до викладацької діяльності в університеті, але, як відомо з його листування з М. Драгомановим, з другої половини 80 -х рр. керував студентськими науковими гуртками при Академічному братстві. Він допомагав студентам зібрати бібліотеку наукової літератури, складав програми етнографічних та статистичних досліджень у Галичині⁴³. Цікавими є його тодішні погляди щодо напрямів наукових досліджень у галузі українознавства, пошуки контактів з вченими Східної України. Спогади Я.Гординського показують, що контакти зі студентами на ґрунті наукових гуртків він не обривав й пізніше, коли зосередився на роботі в НТШ.

Спогади М.Мочульського теж присвячені І.Франку. Їх автор був членом НТШ з 1901, а впродовж 1904-1913 рр. - членом Виділу товариства. Дана обставина обумовлює цінність фрагментів спогадів, що стосуються діяльності Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Цікавими є спостереження М.Мочульського над, за його виразом, "**машинерією**" товариства, роллю М.Грушевського у його діяльності. "Буваючи часто у Товаристві ім Шевченка, я уважно прислухався до його машинерії, - писав він у спогадах. Колісниця рухалася точно, гладко, справно, без скреготу, як у доброму годиннику. Часом дзвонив телефон. То проф. Грушевський питав про коректу, довідувався про хід друку книжок, або назначував речинець засідань Виділу, секцій або дирекцій. Часом й сам Грушевський являвся у товариство, ідучи з університету."⁴⁴ Коли ж М.Грушевського не було у Львові, робота пригальмовувалася, "колісниця машинерії рухалася трохи повільніше". Якщо ставало відомо про його повернення, "молоді автори (д-р Ів. Джиджора, Мик. Євшан) й інші не виходили з хати, пили чорну каву й писали, щоби статті були вчасно".⁴⁵

М.Мочульський не обходить кризових моментів у житті НТШ, пов'язаних з діяльністю опозиційно налаштованих до М.Грушевського осіб. Окреслюючи най-

гучніші "бурі", що потрясли товариство, він зазначає, що практично в кожному випадку боротьба йшла ні за що інше, як за те, щоб воно було й залишалося чисто науковим.⁴⁶

Наскільки важливим джерелом можуть бути спогади свідчить, приміром, ситуація, що склалася з проектом видання біографічного словника українських діячів, серед яких вагоме місце мали займати науковці. Ідея біографічного словника була подана й обгрунтована у "Киевской старине" П.С.Єфименком. Реалізувати її почав В.Б.Антонович разом із своїми студентами. Деякий час "словарниками" керував М.Грушевський. Зібрані матеріали втрачені, або ще не віднайдені і чи не найширший спектр інформації про його підготовку містять спогади. Про роботу у групі "словарників" згадує багато мемуаристів, серед них О.Ф.Кістяківський, Г.Л.Берло, С.О.Єфремов, О.Г.Лотоцький, І.М.Каманін, С.Ф.Русова, та ін. Їх свідчення мають вагу, оскільки сам словник видати не вдалося, але для деяких науковців дослідницька робота починалася саме у групі "словарників", які не скупилися на інформацію про свою роботу під керівництвом В.Б.Антоновича та М.С.Грушевського.

У спогадах Ф.Вовка, присвячених П.П.Чубинському й надрукованих у 1914 р. "Украинской жизнью", присутня чітка сюжетна лінія розвитку українських досліджень та їх організаційних форм впродовж другої половини ХІХ - початку ХХ ст.

Спогади, як окремих жанр, викликали інтерес наукової громадськості. Окрім вже згаданих відгуків на спогади Олександра Барвінського, варто згадати оцінку сучасниками спогадів Євгена Чикаленка⁴⁷, Дмитра Овсянико-Куликовського,⁴⁸ Олександра Русова, Дмитра Дорошенка та ін.

До мемуарів можна віднести публікації персонального характеру, які приурочувалися вшануванню пам'яті вчених та організаторів українських наукових інституцій, зокрема, О.Кониському, В.Антоновичу, І.Франку, О.М.Лазаревському, О.Новицькому, Г.Павлуцькому, І.Джиджорі та ін. Вони вміщувалися у "Записках НТШ", "Записках УНТ", Літературно-науковому вістнику, "Україні". Деякі з них підготував М.Грушевський. Він дає дуже точні характеристики творчості того чи іншого історика, виявляє манеру й стилістику наукових розробок, уникає компліментарності та лакування.

Від традиційних некрологів різниться матеріал "Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918-1923" і відповідно у 1918-1925; 1926-1927, вміщений в "Україні". Він має мемуарний не лише за формою характер, а й по суті, оскільки готувався до друку авторами, які близько знали того чи іншого вченого за життя. У коментарях до цього своєрідного мартирологу - а перелік лише за 1918 -1923 рік включав 52 особи й укладався на основі публікацій "Хроніки НТШ", російських історичних журналів та інших видань - акцентовано вклад того чи іншого вченого в українознавство. Так, стосовно О.Шахматова зазначається, що "його відносини до українства повинні бути предметом спеціальної уваги". Розпочата публікація його листування з українськими дослідниками, зазначає автор коментаря, яким, ймовірно, є М.Грушевський, "дає чимало інтересних додатків до його наукових студій по різних питанням українознавства", "його праці для розвою українознавства матимуть велике значення" і. т.д.⁴⁹ Про славіста Ватрослава Ягіча -

зазначено, "що він дав кілька цінних уваг до історії української мови", які посилили аргументи опонентів Погодіна-Соболевського у дискусії про тубільність українців у Києві.⁵⁰ Стосовно Альфреда Єнсена - шведського славіста, референта з питань слов'янських літератур Нобелівського Інституту при Шведській Академії Наук згадані його науково-популяризаторські праці, присвячені Україні, творчість Т.Шевченка, переклади творів М.Коцюбинського та ін.⁵¹ Нагадаємо, що всі трое вчених були членами НТШ, а О.Шахматов та А.Єнсен ще й членом УНТ.

Отже, коло української "наукової" мемуаристики значно ширше, ніж це може здатися на перший погляд. Не всі видання включені до даного огляду, за його межами лишилися спогади Є.Чикаленка, В.Леонтовича, М.Галагана, С.Русової, Г.Берло, С.Томашівського, І.Раковського та ін. Найвність великого кола мемуаристики, з одного боку, результат насиченості пертурбаційними подіями доби кінця ХІХ - початку ХХ ст. (сучасникам було що сказати), з іншого, - вартісний показник інтелектуального потенціалу модерної епохи українського національно-культурного відродження, позначеного становленням дисциплінарно розгалуженого українознавства.

Оцінка подій та людей, яку їм виносить окремий мемуарист, зазвичай, позначені суб'єктивізмом, але при наявності сукупності спогадів різних осіб про один й той же період чи факт, вони стають джерелом більш рельєфного їх окреслення й глибшого розуміння. Окрім автономної цінності мемуарного твору, а її рівень визначається, як правило, особою автора, варто відзначити інформаційну синергетичність усієї сукупності спогадів. Вона може дати несподівані уточнення й висновки або вагомо підтвердити історіографічні оцінки, що вже стали традиційними при висвітленні такої сфери як наука, її інституції та дієві особи.

У даному випадку мемуаристика підтверджує високу функціональність наукових товариств, більш вільних для розвитку творчої наукової думки порівняно з вищими навчальними закладами, які в Україні рубежу ХІХ-ХХ століть мали іонаціональний характер. На фоні достатньої документально-джерельної забезпеченості дослідження українських національних наукових товариств - УНТ та НТШ - матеріали спогадів здатні нюансувати палітру їх діяльності.

¹Автобіографія акад. Дмитра Йвановича Багалія // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. К. 1927. С. 2; Багалій Д.І.Автобіографія // Вибрані праці: У 6 т. Харків, 1999. Т. 1. С. 59.

² Там само. С. 2; С. 59.

³ Грушевський М. Автобіографія. Львів, 1906. С. 15.

⁴ Грушевський М. Спомини / Публікація С.Білоконя // Київ. 1988. № 9. С. 115 -148.

⁵ Кривецький І., Назарук О. Як писати мемуари. Пояснення і практичні вказівки. Кам'янець-Подільський, 1919; 2-е вид. Відень, 1921.; Їх же. Українська мемуаристика. Сучасний стан і значіння 2 -е доп. вид. Львів, 1923.

⁶Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле. 1901 - 1914. Вінніпег, 1949. С. 83.

⁷ Там само. С. 86.

⁸ Там само. С. 124.

⁹ Там само. С. 101

¹⁰ Хроніка Українського Наукового Товариства в Києві // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1908. Кн. 1. С. 151; Грушевський М. Українське Наукове товариство в Києві і його видавництво // Там само. С. 5.

¹¹ Див: Зайцева З.І. Заснування та деякі аспекти діяльності Українського наукового товариства в 1907 - 1914 рр. // Міжнародний Науковий Конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття" (Чернівці, 16-18 травня 2000 р.): Доповіді та повідомлення. Чернівці, 2001. Т. 1. С. 246 - 252.; Ї ж. Українське наукове товариство в контексті інституційних процесів в українській науці початку XX ст. // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 4. К., 2001. С. 124 -137; Усенко П. Призабута Україна" (До історії часопису) // Сучасність. 2001. № 5. С. 105 - 110.

¹² Дорошенко Д. Вказ. праця. С. 102.

¹³ На Украине и вне ее // Украинская жизнь. 1913. № 1. С. 111; № 7-8. С.121.

¹⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.Вернадського. Ф. Х. Спр. 32919. Арк. 14, 15-зв., 27, 64, 66, та ін.

¹⁵ Там само. Арк. 70.

¹⁶ Там само. Арк. 59, 62, 67-зв.

¹⁷ Хроніка "Українського Наукового Товариства в Київi" // Записки УНТ. 1912. Кн. 10. С.163-164; Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.Вернадського. Ф. Х.. Спр.32919. арк. 67зв.,

¹⁸ Дорошенко Д. Вказ. праця . С. 159.

¹⁹ ЦДІА України (Львів). Ф. 309. Оп. 2. Спр. 107.

²⁰ Павлишин С. Життя віддане Україні // Олександр Барвінський. 1847 -1927. Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. (Львів.14 травня 1997 р.). Львів, 2001. С. 26.

²¹ Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика. К., 1998. С. 460.

²² Чорновіл І.Неопублікована частина мемуарів Олександра Барвінського // Україна в минулому. К.; Львів. 1993. Вип. 4. С. 149 - 169.

²³ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Ф. 135. Спр. 3. Арк. 57.

²⁴ ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1684. Арк. 48.

²⁵ Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Частина 1. (1860 -1890). Львів, 1935. С. 216.

²⁶ Там само. С. 216.

²⁷ ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1684. Арк. 35.

²⁸ Житецький І. Заходи коло організації історичного Товариства в Києві // Україна. 1929 Січень - лютий. Кн. 32. С. 31.

²⁹ Там само. С. 28.

³⁰ Там само. С. 29.

³¹ Варнеке Б.В.Памяти Ф.Е.Корша // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. К 135 - летию Одесского университета. Одесса, 1999. С.172.

³² Моргуліс З. Федір Євгенович Корш (Кілька особистих спогадів, списаних в десяту річницю смерті) // Україна. 1929. Липень - серпень. Кн. 35. С. 106 -114.

³³ Верзилов А.В.Воспоминания о В.Б.Антоновиче // Труды Черниговской ученой архивной комиссии. 1908. Вып. 7. С.98.

³⁴ Самойленко Г.В., Самойленко О.Г., Самойленко С.Г. Розвиток освіти та науки в Ніжині в ХУІІ - ХХ ст. Нариси культури Ніжин, 1996. Ч.3. С. 168.

-
- ³⁵Пискорський В.К. Історія мого професорства в Нежині // Історія і історики. Історико-географічний ежегодник. 1979. М., 1982. С.371, 372.
- ³⁶ Там само. С. 372.
- ³⁷ Там само. С. 376.
- ³⁸ Спогади Кесаря Білиловського / Публікація І.Заславського. Коментарі С.Захаркіна // Київська Старовина. 2000. №3. С. 118.
- ³⁹ Феденко П. Дмитро Чижевський. Спомини про життя і наукову діяльність // Укр. історик. 1978. № 1/3. С. 116.
- ⁴⁰ Там само. С. 114.
- ⁴¹ Державний архів Чернівецької області // Ф.3. Оп. 1. Спр .9169. Арк. 3.
- ⁴² Гординський Я. До літературно-наукової діяльності Івана Франка в 1912-1913 рр. // Україна . 1930. Травень-червень. Кн. 41. С. 154.
- ⁴³ Матеріяли для культурної й громадської історії Західної України. Листування І.Франка і М.Драгоманова. К.,1928. С. 48, 51, 79.
- ⁴⁴ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка (1896-1916). Спогади й причинки // За сто літ. 1928. Кн. 3. С. 249.
- ⁴⁵ Там само. С. 249.
- ⁴⁶ Там само. С. 234, 250.
- ⁴⁷ Житецький І. Євген Чикаленко. Спогади. 1861-1907. Львів Ч. 1 і II, 1925. Ч. III. 1926 // Україна. 1927. Кн. 4 (23). С. 199 - 203.
- ⁴⁸ Єфремов С. Овсянко-Куликовський Д.Н. Воспоминания. Петроград, 1923, 190 стр. // Україна. 1924. Кн. 3. С. 175 -176.
- ⁴⁹ Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918-1923 // Україна. 1924. Кн. 3. С. 190.
- ⁵⁰ Там само. С. 190.
- ⁵¹ Там само. С. 182.